

3. *Оперативно-розыскная деятельность : [учеб.] / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, Г. К. Синилова, А. Ю. Шумилова. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – М. : ИНФРА – М., 2004. – 848 с.*
4. *Бараненко Б. И. Методология теории и практики ОРД в современных условиях: проблемы и перспективы (фрагменты из монографии) / Б. И. Бараненко, Э. А. Дидоренко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2010. – Спецвип. № 4. – С. 467–571.*
5. *Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел : Общая часть / под ред. В. М. Ахмажитова. – М. : Акад. МВД СССР, 1990. – 564 с.*
6. *Бандурка О. М. Оперативно-розыскова діяльність : [підруч.] : Ч. I / Бандурка О. М. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.*
7. *Основы держави і права : [навч. посіб.] / [С. Д. Гусарев, Р. А. Калюжний, А. М. Колодій та ін.] ; за ред. А. М. Колодія та А. Ю. Олійника. – К. : Либідь, 1997. – 209 с.*
8. *Момот В. М. Гарантії законності в оперативно-розыскової діяльності / В. М. Момот // Шляхи розвитку оперативно-розыскової діяльності в сучасних умовах : матеріали наук.-практ. конф. на базі Харк. нац. університету внутр. справ (28 листоп. 2009 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін-т підготовки фахівців кримінальної міліції. – Х. : ХНУВС, 2009. – С. 118–121.*
9. *Токарев А. О. Принцип законності в ОРД СБ України: зміст та сутність поняття / А. О. Токарев // Збірник наукових праць Національної академії Служби безпеки України. – 2000. – № 1. – С. 14–17.*
10. *Шевчук О. Ю. Реалізація принципу законності ОРД в умовах сучасної правової держави / О. Ю. Шевчук // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – № 19. – С. 292–299.*
11. *Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.*
12. *Долженков О. Ф. Оперативно-розыскова діяльність як правоохоронна функція кримінальної міліції / О. Ф. Долженков, А. Ф. Думко, І. П. Козаченко. – О. : НДРВВ ОІВС, 2000. – 134 с.*

УДК 343.14:351.745.7:343.974

Жовтан Петро Валерійович

суддя Комінтернівського районного суду Одеської області,
здобувач ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка

ДОКУМЕНТУВАННЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ДОКАЗУВАННЯ ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ

Розкрито значення наукової розробки питань документування та доказування прийняття пропозиції, обцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. Проаналізовані поняття доказів, доказування, документів та документування. Визначено зміст документування, що здійснюється оперативними підрозділами в межах досудового розслідування прийняття пропозиції, обцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою під час проведення оперативно-розыскових заходів й виконання доручень слідчого, прокурора на проведення негласних слідчих (розыскових) дій. Розкрито зміст забезпечення доказування даної категорії злочинів оперативними підрозділами.

Ключові слова: документування, доказування, оперативні підрозділи, неправомірна вигода.

Раскрыто значение научной разработки вопросов документирования и доказывания принятия предложения, обещания или получения неправомырной выгоды должностным лицом. Проанализированы понятия доказательств, доказывания, документов и документирования. Определено содержание

документирования, осуществляемого оперативными подразделениями в рамках досудебного расследования принятия предложения, обещания или получения неправомерной выгоды должностным лицом во время проведения оперативно-розыскных мероприятий и выполнения поручений следователя, прокурора на проведение негласных следственных (розыскных) действий. Раскрыто содержание обеспечения доказывания данной категории преступлений оперативными подразделениями

Ключевые слова: документирование, доказывания, оперативные подразделения, уголовный процесс, оперативно-розыскная деятельность, неправомерная выгода.

Revealed the importance of documenting and proving acceptance of the offer, promise or obtain undue advantage officer. Analyzed the concept of evidence, proof, documents and documentation. The content of the documentation in operational units within the pre-trial investigation accepting the offer, promise or obtain undue advantage by an official during search operations and performance of the assignments of the investigator, prosecutor to conduct undercover investigation (search) action. The content providing proof of this category of crimes operational units

Tags: documentation, proof, operational units, criminal procedure, operational-search activity, illegal benefit.

Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, відоме здавна як «одержання хабара» – одна з найбільш гострих та обговорюваних тем у засобах масової інформації, науковій і публіцистичній літературі. Це насамперед зумовлено тим, що вказане явище не тільки порушує права та інтереси людини, які є найвищою цінністю, але й стало однією з основних перешкод ефективному розвитку сучасного українського суспільства та держави. Небезпека отримання та надання неправомірної вигоди як складової корупції полягає у викривленні державним апаратом соціально-економічної політики країни, що призводить до неможливості реалізовувати певну діяльність чесним громадянам і водночас сприяє масовому залученню до неї представників злочинного світу. Це, своєю чергою, посилює криміналізацію економіки.

Значна латентність отримання та прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою не лише ускладнює, а іноді й унеможливорює виявлення ознак даного злочину, забезпечування доказування у кримінальному процесі. У цьому плані значним позитивним зрушенням можна вважати запровадження у новому КПК інституту негласних слідчих (розшукових) дій, який відкрив нові можливості для збирання доказів у кримінальних провадженнях щодо отримання та надання неправомірної вигоди

З введенням в дію Кримінального процесуального кодексу України, 2012 р. оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, органів Державної митної служби України набули повноважень здійснювати слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії (НСРД) в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора. При цьому під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого (ст. 41 КПК України).

Окреслене зумовлює необхідність усвідомлення змісту діяльності оперативних підрозділів в межах оперативно-розшукової діяльності (ОРД) та кримінального процесу, їх взаємозв'язку та відособленості, що зокрема проявляється у співвідношенні оперативно-розшукового документування та забезпечення кримінального процесуального доказування. Це співвідношення має не лише вагоме теоретичне, а й суто практичне значення. Як слушно зауважує М. А. Погорецький, розуміння під початковим етапом доказування «збирання доказів» на практиці призводить до того, що деякі працівники оперативних підрозділів вважають, що отримані ними під час

оперативно-розшукового документування певні об'єкти речового походження чи документи, а інколи й вербальна інформація (повідомлення конфідентів чи інших осіб) вже є доказом у кримінальному провадженні. Інколи подібної помилки припускаються й слідчі, прокурори, залучаючи такі матеріали ОРД до кримінального провадження без будь-якої або без належної їх перевірки процесуальним шляхом, посилаючись на них, як на процесуальні докази при обґрунтуванні своїх процесуальних рішень, що є однією з причин слідчо-судових помилок, які призводять до порушення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального судочинства [1]. Окреслене зумовлює актуальність обраного напряму дослідження.

Мета даної статті полягає у визначенні співвідношення діяльності оперативних підрозділів з документування та забезпечування доказування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Ще у позаминулому столітті теорію доказування (теорію доказів), розглядали як центральний вузол усієї системи судочинства, душу всього кримінального процесу, начало, що його рухає, утворює його сутність, яка обумовлює і судоустрій, і всі головні форми судочинства» [2, с. 7]. Тому досліджуючи взаємозв'язок оперативно-розшукового документування, кримінально-процесуального доказування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою та його забезпечення оперативними підрозділами доцільно першочергово розглянути поняття доказів і доказування.

Комплексний аналіз останніх наукових досліджень, де вивчаються питання розуміння понять доказів і доказування у кримінальному процесі дає підстави погодитися з баченням М. А. Погорецького, який доказом у кримінальному провадженні вважає єдність фактичних даних, отриманих і закріплених у відповідній процесуальній формі, а також їх процесуальних джерел, на підставі якої сторони кримінального провадження, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню, та яка визнана доказом уповноваженими суб'єктами доказування, слідчим суддею та судом. Доказування науковець визначає як нерозривний цілісний процес, що полягає в отриманні доказів (пошуку і виявленні (вилученні) фактичних даних та їх джерел; перевірці, оцінці фактичних даних і їх джерел, їх процесуальному оформленні (закріпленні) й наданні фактичним даним та їх джерелам значення доказу у кримінальному провадженні) та їх використанні для встановлення фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження, в обґрунтуванні доказами своєї правової позиції сторонами кримінального провадження.

Для визначення поняття забезпечування доказування оперативними підрозділами прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, окрім власне розуміння доказування необхідно враховувати змістовне навантаження терміну «забезпечення» та дослідити встановлені законом права та обов'язки оперативних підрозділів.

У тлумачному словнику української мови «забезпечення» трактується як створення надійних умов для здійснення чого-небудь; гарантування чогось; захист, охорона кого-, чого-небудь від небезпеки [4, с. 281]. Поняття «забезпечення» має досить широке трактування і включає до свого змісту багато відтінків діяльності, пов'язаної зі створенням належних умов функціонування соціальних систем, управлінських структур, технічних приладів та інших комплексів, технологій тощо [5, с. 7]. Отже під забезпечуванням доказування отримання та надання неправомірної вигоди будемо розуміти створення для нього належних умов, його гарантування та охорону.

Виконуючи свій обов'язок, передбачений ст. 41 КПК України оперативні підрозділи створюють належні умови для доказування прийняття пропозиції, обіцянки

або одержання неправомірної вигоди службовою особою через надання слідчому, прокурору протоколів НСРД та додатків до них. Адже фактичні дані, які містять ці документи після відповідної оцінки можуть бути визнані уповноваженими суб'єктами доказами та використані у кримінальному провадженні щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

У ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» зазначено, що у разі виявлення ознак злочину оперативний підрозділ, який здійснює ОРД, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України. У разі, якщо ознаки злочину виявлені під час проведення оперативно-розшукових заходів, що тривають і припинення яких може негативно вплинути на результати кримінального провадження, підрозділ, який здійснює ОРД, повідомляє відповідний орган досудового розслідування та прокурора про виявлення ознак злочину, закінчує проведення оперативно-розшукового заходу, після чого направляє зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування.

У ст. 99 «Документи» КПК України визначається, що матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп осіб, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням вимог Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», за умови відповідності вимогам цієї статті, є документами та можуть використовуватися в кримінальному провадженні як докази.

Аналіз зазначених вище норм дає підстави для висновку, що забезпечування доказування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою може мати місце до початку досудового розслідування. Воно виявляється в проведенні оперативно-розшукових заходів та оформленні документів за їх результатами, що в подальшому (після початку досудового розслідування) можуть бути використані як докази у кримінальному провадженні. Таким чином для досягнення поставленої нами мети необхідно провести порівняльний аналіз визначення понять доказів і доказування та документів і документування в кримінальному процесі й оперативно-розшуковій діяльності.

До прийняття у 2012 році нового КПК України, вивчаючи діяльність підрозділів уповноважених на проведення ОРД, логічно та цілком достатньо було виокремлювати та визначати поняття матеріалів ОРД, документів ОРД, оперативно-розшукового документування. Проте з введенням законодавчих новацій у кримінальний процес, діяльність оперативних підрозділів набула значно ширшого змісту ніж ОРД. Адже відповідно до ст. 41 КПК України до цієї діяльності потрібно зараховувати виконання оперативними підрозділами доручень слідчого, прокурора на проведення НСРД. Саме тому вважаємо доцільним виокремлювати та досліджувати не лише поняття, що пов'язані безпосередньо з проведенням ОРД, а й більш широкі – документи діяльності оперативних підрозділів, документування оперативними підрозділами.

Відправне значення для визначення пропонованих понять має розуміння поняття документу загалом, його тлумачення у юридичній науці в цілому та таких її галузях як ОРД та Кримінальний процес.

Поняття «документ» широко використовується в усіх сферах суспільної діяльності. Майже в кожній галузі знань є одна або кілька версій його розуміння відповідно до специфіки тих об'єктів, яким надається статус документа [6]. У інформатиці його визначають як матеріальний об'єкт, що містить закріплену інформацію, спеціально призначений для її передачі в просторі та часі й такий, що використовується в суспільній практиці [7;8]. Фахівці з соціальних комунікацій вважають, що документ – це будь-яка нооінформація (створена людським розумом, на відміну від інформації неживої природи), зафіксована у просторі і часі з метою її використання, передачі, зберігання [9]. Спеціалісти з типології документів називають документом матеріальний об'єкт, що являє собою будь-який запис інформації, зауважуючи, що запис може бути виконаний будь-яким розробленим людиною способом: словесно-писемним, образотворчо-графічним, живописним, нотним, картографічним; записом інформації, призначеним для зчитування ЕОМ, записом звуку чи зображень, що рухаються [10].

Існують і унормовані правом визначення цього поняття. Так ст. 27 Закону України «Про інформацію» визначає документ як передбачену законом матеріальну форму одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці або на іншому носії.

У статті 99 КПК України документ визначено як спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

У теорії та практиці ОРД термін документ нерідко трактують неоднозначно, що створює певні труднощі, в тому числі й при використанні матеріалів ОРД у кримінальному процесі, зокрема під час досудового розслідування та відправлення кримінального судочинства в провадженнях щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Аналіз точок зору на загальнонаукове, криміналістичне й кримінально-процесуальне поняття документа, а також аналіз норм законодавства про ОРД та відомчих нормативно-правових актів дав підстави М. А. Погорецькому для виокремлення характерних ознак документа: він є матеріальним об'єктом, що виготовлений (зафіксований) на паперових магнітних, оптичних носіях, перфострічках, перфокартах; він є засобом фіксації та засобом передачі інформації у часі і просторі за допомогою знаків письма та інших технічних засобів відтворення зображення та звуку, мистецьких засобів відтворення дійсності; має певні реквізити та форму; в ньому зафіксовані відомості (фактичні дані, інформація) що має певне значення для його споживача [11]. Виходячи з цього, вчений вбачає підстави для визначення документа ОРД як паперового або іншого матеріального носія, що призначений для зберігання, перетворення, передачі, посвідчення відомостей, на якому у знаковій чи в будь-який інший спосіб та в певній формі зафіксована оперативно-розшукова інформація, отримана уповноваженими суб'єктами у визначений законом та відомчими нормативними актами спосіб, яка може мати значення для прийняття відповідних рішень в ОРД та інших встановлених законом сферах діяльності.

Критично аналізуючи положення напрацьовані попередниками, Ю. Ю. Орлов дійшов висновку, що оперативне документування – це здійснюваний відповідно до чинного законодавства суб'єктами ОРД процес збирання, закріплення, систематизації, перевірки і оцінки фактичних даних, необхідних для доказування по кримінальній справі, вирішення інших завдань кримінального судочинства та ОРД, а також створення умов для використання цих даних у розслідуванні [12, с. 123].

М. А. Погорецький визначає оперативне документування як здійснюваний уповноваженими посадовими особами встановлений відомчими нормативно-правовими актами комплекс взаємозалежних дій і рішень, спрямованих на достовірне відбиття (закріплення, фіксацію) в матеріалах ОРД порядку й результатів як окремих ОРЗ і рішень, так і всього ходу й результатів ОРД з метою вирішення завдань ОРД та сприяння вирішенню завдань кримінального процесу. Визначене поняття оперативно-розшукового документування, на думку вченого, дозволяє розглядати його як особливий вид і складову частину ОРД, які можна охарактеризувати як діяльність, здійснювану лише посадовими особами й органами, до компетенції яких входить проведення ОРЗ; діяльність, здійснювану лише на підставі положень Закону про ОРД та відомчих нормативно-правових актів; діяльність, спрямовану на достовірне й об'єктивне відбиття (закріплення, фіксацію) змісту й результатів ОРЗ і рішень у матеріалах ОРД; діяльність, що створює необхідні передумови для успішного розвитку кримінального процесу на всіх його стадіях, маючи на меті вирішення завдань ОРД та сприяння вирішенню завдань кримінального процесу.

Вивчення аргументів, що наводяться вченими на користь урахування у власних визначеннях оперативного документування окремих елементів дозволяє дійти висновку, що всі вони є слушними. А оскільки ці елементи не є взаємовиключними цілком доцільно їх врахувати у підсумковому визначенні щодо документування, що проводиться оперативними підрозділами, яке ми і пропонуємо.

Отже документування, що проводиться оперативними підрозділами – це передбачений законами та підзаконними нормативними актами комплекс дій, спрямованих на достовірне відбиття (закріплення, фіксацію) в матеріалах ОРД порядку й результатів як окремих ОРЗ і рішень, так і всього ходу й результатів ОРД, що зараховує збирання, закріплення, систематизацію, перевірку і оцінку фактичних даних, необхідних для доказування у кримінальному провадженні, вирішення інших завдань кримінального судочинства та ОРД, а також створення умов для використання цих даних у розслідуванні.

Аналіз змісту ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» дає підстави стверджувати, що оперативне документування законодавчо проголошено завданням ОРД. В той же час, у зазначеній статті оперативне документування зводиться до пошуку та фіксації фактичних даних, при цьому поза увагою законодавця залишився такий важливий його аспект, як систематизація здобутої інформації. Крім того, стаття закону проголошує метою оперативного документування «припинення правопорушень» та «інтереси кримінального судочинства». Разом з тим, документування злочинної діяльності має на меті також запобігання правопорушенням та розшук осіб, які вчинили злочин або переховуються від органів розслідування, суду чи ухиляються від відбування кримінального покарання або ж осіб безвісно відсутніх.

Підсумовуючи викладене та з урахуванням предмету доказування у провадженнях щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою [13] зазначимо наступне.

1. Забезпечення оперативними підрозділами доказування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою полягає у створенні цими підрозділами належних умов для встановлення фактичних даних щодо події кримінального правопорушення, передбачених ст. 368 КК України, винуватості обвинуваченого у його вчиненні, форму вини, мету, мотив, обставин які впливають на ступінь тяжкості вчиненого злочину, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують або пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність, обставин, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання.

2. Важливою складовою забезпечення оперативними підрозділами доказування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою є документування фактичних даних щодо вчинення відповідного кримінального правопорушення.

3. Таке документування може мати місце як при проведенні ОРД, так і при виконанні оперативними підрозділами доручень слідчого, прокурора на проведення НСРД. Його результатом є створення документів, що після відповідної оцінки та перевірки слідчим, прокурором можуть бути використані як докази у кримінальному провадженні щодо прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

4. Результати документування оперативними підрозділами прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою можуть бути використані як для забезпечення доказування у конкретному кримінальному провадженні, так і для інших цілей, встановлених КПК України та Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Список використаних джерел:

1. *Погорецький М. А. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання / М. А. Погорецький // Право України. – 2014. – № 12. – С. 25–23.*
2. *Спасович В. Д. О теорії судово-уголовних доказательств в связи с судоустройством и судопроизводством. – СПб., 1861. – 432 с.*
3. *Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1140 с.*
4. *Матвієнко В.В. Криміналістичне забезпечення методики розслідування злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.В.Матвієнко. – К., 2000. – 20 с.*
5. *Крохмаль І. М. Документ у сучасній документно-комунікативній системі / І. М. Крохмаль // Науковий Вісн. Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 3. – С. 15–20*
6. *Михайлов А. И. Основы информатики / А.И. Михайлов, А. И. Черный, Р. С. Гиляревский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1968. – 655 с.*
7. *Терминологический словарь по информатике. – М. : МЦНТИ, 1975. – 752 с.*
8. *Столяров Ю. М. Соціальні комунікації: розвиток в інформаційному просторі / Ю. М. Столяров // Вісн. Харків. Держ. акад. к-ри : зб. наук. пр. – Вип. № 2. – X, 2000. – С. 3–8.*
9. *Швецова-Водка Г. М. Типологія книги : навч. посібник для студ. вузів культури і мистецтв / Г. М. Швецова-Водка. – Рівнен. держ. ін-т культури. – К. : Кн. палата України, 1999. – 68 с.*
10. *Погорецький М. А. Документ в оперативно-розшуковій діяльності / М. А. Погорецький // Міжнародна поліцейська енциклопедія: [у 10 т.] / відп. редактори: В. В. Коваленко, Є. В. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. — К.: Атіка, 2010. — Т. VI: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). — С. 223–225.*
11. *Орлов Ю. Ю. Застосування оперативної техніки в оперативно-розшуковій діяльності міліції (теорія і практика) : [моногр.] / Орлов Ю. Ю. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 559 с.*
12. *Жовтан П. В. Предмет доказування у кримінальному провадженні про прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою / П. В. Жовтан // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2014. – № 33. – С. 50–53.*